

© 2003 р. **В. П. Горбатенко**

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ЦІННІСТЬ

Справедливість з давніх часів настає визначальною ознакою і невід'ємним механізмом регулювання людських відносин, пов'язаних з пануванням і підпорядкуванням, необхідністю підтримання взаємоповаги між людьми, гармонізації різних, в тому числі протилежних (конкуруючих) інтересів. До того ж, як за змістом, так і за етимологією, справедливість (лат. *justitia*) своїми витокami сягає права (лат. *ius*), “позначає наявність у соціальному світі правового начала й виражає його правильність, імперативність і необхідність”. Виходячи з цього, діяти по справедливості “означає діяти правомірно, відповідно до всезагальних вимог права” [2, с. 28-29].

Ідея справедливості сягає своїми витокami Давнього Світу. Платон називав справедливістю добродетельність, що означає правильне ставлення до інших людей, а також суму всіх чеснот взагалі. Аристотель пов'язував справедливість із заслугами членів суспільства, на основі яких можна розподіляти певні блага. Юстиніан визначав її як постійну і вічну волю віддавати кожному належне. Середньовічні мислителі намагались узгодити справедливість з ідеєю перерозподілу надлишкового багатства. Фома Аквінський навіть вважав, що людина в крайній нужді має право претендувати на чужу власність. На думку І. Канта, те, чого вимагає справедливість, має бути виконано незалежно від будь-яких обставин суспільного розвитку. На думку В. Гумбольдта, мету і зміст діяльності держави, з одного боку, становить проведення меж між справедливим і несправедливим, а з другого боку, допустиме обмеження свободи окремої особистості задля її справедливої реалізації рівною мірою разом з усіма. Ідею примусової справедливості пізніше активно відстоював у своїх працях В. Соловйов [7, с. 94-95].

Поряд з цими підходами на початку XIX ст. У соціальних науках з'явилося поняття “соціальна справедливість”, що стало загальноживаним завдяки працям Д.С. Мілля. Значний внесок у розуміння соціальної справедливості належить К. Марксу і Ф. Енгельсу, які розглядали її як складне явище, у якому реалізуються ідеалізовані та реальні прагнення людей морального, соціально-економічного, правового і політичного характеру. Німецькі мислителі першими вивели

залежність справедливості від рівня розвитку суспільного буття і суспільної свідомості.

Ідея соціальної справедливості знайшла своє відображення у двох основних підходах, які стверджують: 1) рівність можливостей в рамках відкритого суспільства, де люди зможуть максимально проявити свої здібності; 2) рівномірний розподіл благ з урахуванням різних потреб кожної людини. Найпопулярніша, життєздатна інтерпретація соціальної справедливості знайшла своє втілення на Заході, в рамках поміркованого підходу, характерного для соціал-демократії. Згідно з цим підходом, частина суспільних ресурсів розподіляється за потребами через систему соціального забезпечення, а інша частина – відповідно до заслуг через економічний ринок або бюрократичні процедури. Як інтегральне поняття соціальна справедливість відображає реальне становище особи в суспільстві, рівень людської і громадянської гідності, забезпечений правовими гарантіями та заслужено наданими матеріальними і духовними благами.

Найвідоміший із сучасних теоретиків справедливості американський філософ Джон Ролз, який в основу свого підходу поклав принцип: нерівність у розподілі суспільних благ допускається лише тоді, коли вона відповідає інтересам найменш забезпечених членів суспільства [5]. Поряд з цим глобальним підходом у сучасних правових теоріях існує широка палітра різноманітних, нерідко протилежних, поглядів. Скажімо, на роль справедливості у процесі конституційних змін. Так, з одного боку, можна зустріти погляд, що сучасні конституції є “інструментами пошуку справедливості” (Дж. Елстер). З іншого – підхід, який проголошує, що так само, як неможливо передбачити наслідки зміни інституційної структури, “неможливо передбачити (навіть у більшому ступені) і перетворення, що диктуються справедливістю” (Дж. Сарторі) [6, с. 189-190].

Спираючись на існуючі в суспільних науках підходи, із сучасної правової точки зору справедливість може бути визначена як *внутрішня властивість і якість права; нормативне поняття моралі, що відіграє значну роль у соціально-політичній і правовій свідомості людей; соціальна цінність, захищати й культивувати яку в умовах*

демократичного розвитку покликана вся система права. Аналіз справедливості як правового феномена передбачає її дуалістичне тлумачення через осягнення змісту понять “право як втілення справедливості” та “справедливість як моральна детермінанта правовідносин”. Перше передбачає визнання того, що право “завжди справедливе і є носієм справедливості в соціальному світі”. Друге виходить з того, що право не ігнорує особливих інтересів і потреб соціальних суб’єктів, які повинні “знайти в ньому своє належне (тобто – саме справедливе) визнання, задоволення і захист” [2, с. 28, 31].

Принцип справедливості перебуває в тісному взаємозв’язку з принципами “права”, “законності” і “рівності”. Він поширюється як на реально існуючий, так і на уявний (ідеальний) стан справ у суспільстві, виступає в якості належного (необхідного) імперативу, відповідного сутності, правам і потребам людини. На думку О.В. Мартишина, “справедливість, будучи аксіологічним поняттям, тим самим здатна виконувати функцію оцінки правових приписів” [3, с. 244]. Поряд з цим вона виступає критерієм оцінки різноманітних співвідношень у житті суспільства: між роллю окремих людей чи соціальних груп і їх реальним соціальним становищем, ступенем суспільного визнання; між працею і винагородою за неї, правами і обов’язками особи; між скоєним діянням і відплатою, злочином і покаранням.

Із соціально-правового погляду розрізняють три основні різновиди справедливості: 1) зрівняльну справедливість, що передбачає досягнення максимальної рівності прав і можливостей соціальних суб’єктів; 2) розподільчу справедливість, що орієнтує на подолання диспропорцій у розподілі матеріальних і духовних благ, виходячи з природно-правової рівності всіх людей, незалежно від їх національних, станових, класових, майнових та інших відмінностей, але з урахуванням заслуг конкретного громадянина перед суспільством і державою; 3) відплатну справедливість, яка поширюється на сферу покарань за правопорушення і злочини.

З часів Аристотеля розрізняються “компенсуюча” і “розподільча” справедливість. Компенсуюча (зрівняльна) справедливість поширюється на відносини між державою й індивідом при розподілі благ і послуг. З точки зору зрівняльної справедливості будь-яка диспропорція в розподілі прав соціальних суб’єктів сприймається учасниками групових чи міжособистісних взаємовідносин як несправедливість. Розподільча справедливість поширюється на приватні відносини,

що включають купівлю-продаж майна, відносини найму, відшкодування шкоди та ін.

Якщо критерієм компенсуючої справедливості є, за Аристотелем, формальна рівність без урахування особистісних відмінностей, то розподільча справедливість повинна враховувати саме ці відмінності, які дозволяють забезпечувати пропорційну рівність. Поряд із вищезазначеним необхідно враховувати й те, що трансформована до сучасного розуміння зрівняльна справедливість означає, з одного боку, неможливість її підміни примітивною зрівнялівкою (в стилі відомого персонажа із твору М. Булгакова “Собаче серце”), а з іншого – рівність як справедливість повинна втілюватися у формулі: що є правом і обов’язком для одного, те повинне бути правом і обов’язком і для іншого, незалежно від соціального статусу.

Щоб зрозуміти логіку і зміст відплатної справедливості, мусимо знову ж таки звернутися до етимології. Термін “справедливість” у давньогрецькому варіанті пов’язаний зі словом “помста”. Однак уже в ті далекі часи помста (в її елементарному значенні) і справедливість не ототожнювались. Остання виступала своєрідною мірою помсти, яка встановлювалась суспільством. У сучасному розумінні відплатна справедливість у морально-соціальному сенсі означає забезпечення істинної свободи особистості, оцінку її діяльності з погляду добра і зла, заохочення і покарання. Правова відплата тлумачиться як правосуддя, що передбачає рівний підхід до всіх членів суспільства. Справедливість покарання вимагає дотримання таких принципів: застосування певних процедур тільки до осіб, визнаних винними у скоєнні правопорушення; залежності міри покарання від ступеня його тяжкості; призначення за одне правопорушення лише одного юридичного покарання, яке не принижує людської гідності; невідворотності настання юридичної відповідальності.

Справедливе покарання справляє не тільки правовий, а й моральний вплив на суспільство і є важливим чинником профілактики правопорушень. Відсутність або послаблення справедливості у практиці застосування покарань може мати надзвичайно негативні наслідки для соціуму. У цьому контексті російський правознавець Б. Волков зазначає: “Якщо суспільно небезпечні діяння мають широке розповсюдження, але кримінальний закон застосовується до них порівняно рідко, то це значно послаблює ефективність не лише правового, а й морального впливу, а значить і попереджувального значення криміналь-

ного закону” [1, с. 122]. В Україні прикладами послаблення кримінальної відповідальності сьогодні можуть слугувати практика боротьби (або скоріше її відсутність) з такими злочинними діями, як хабарництво, обман споживачів, використання державними чиновниками службового становища у власних, корисливих цілях.

У сучасних умовах перехідного розвитку українського суспільства зміст справедливості безпосередньо пов'язаний зі зміною суспільної динаміки, яка вимагає, з одного боку, необхідності збереження успадкованих відносин, а з іншого – передбачає подолання спадщини минулих часів, що в умовах соціальних змін (політичних, правових, економічних та ін.) сприймається суспільною свідомістю як несправедливість.

Внаслідок перехідного розвитку України у правовому сенсі постали дві взаємопов'язані негативні тенденції, які потребують якомога скорішого розв'язання. Першою з таких тенденцій є виникнення розриву між позитивним правом і життям, особливостями української правової культури, утвердження надмірного прагнення щодо нормативно-правової формалізації всіх сфер суспільного життя.

Другою негативною тенденцією можна вважати розрив між Конституцією України та реаліями суспільно-політичного розвитку українського суспільства. Цей розрив, або “уявний конституціоналізм”, як він визначається сучасною наукою, з одного боку, спровокований попередньою системою соціалізації населення, орієнтованою на формальний характер існування конституції. З другого боку, в сучасних умовах його провокують відсутність необхідної кількості активних, компетентних, принципових суб'єктів правового реформування та недостатній розвиток стійких елементів громадянського суспільства.

Одним з небезпечних наслідків зазначених розривів постало виникнення в українському суспільстві масштабної кризи розподілу. Ця криза безпосередньо пов'язана з можливостями правлячої влади у питанні забезпечення однієї з аксіом, виведених російським мислителем ХХ ст. І. Ільїним, – досягнення розподільчої справедливості. До основних проявів кризи розподілу, яка зумовлена, значною мірою, наслідками недостатнього або неефективного забезпечення правової реформи, можна віднести: 1) поляризацію населення внаслідок нерівномірного розподілу матеріальних благ і виникнення соціокультурного розколу суспільства; 2) конфліктобезпечне зростання у масовій свідомості відчуття

соціального протесту стосовно держави та тих, хто її офіційно представляють.

Витоки такого стану розвитку суспільства потрібно шукати не лише в об'єктивному характері швидкого вдосконалення суспільства та наслідках прискореної спонтанної динаміки його розвитку, а і в суб'єктивно створених умовах (значною мірою засобами права) домінування несправедливості й порушенні існуючих критеріїв соціальної справедливості. Суттєвою помилкою суб'єктів втілення правової реформи є, на наш погляд, намагання сформулювати правову основу, якої потребує українське суспільство, у відриві від конкретної соціальної реальності.

Основу невдалого вибору в 90-і роки, на наш погляд, складала: орієнтація на політику монетарно-ліберального реформування; курс на стихійну приватизацію; надмірний відхід держави від втручання у господарську діяльність. Основу невдач правової реформи складало намагання її суб'єктів слідувати цьому невдалому вибору, пов'язаному в тому числі з надмірним захопленням економічним детермінізмом та ліберальною фразеологією.

Виходячи з вищезазначеного, однією і з складових успіху втілення правової реформи має стати особиста відповідальність суб'єктів її реалізації, як необхідна визначальна ознака розвитку соціуму на початку ХХІ ст., що вкладається у тезу, сформульовану відомим філософом права П. Рікером: “ви відповідальні за те, що спричинили ваші дії, але ви також відповідальні за інше – за те, що це робилося за вашим дорученням або під вашим наглядом, а в деяких випадках ви відповідальні й за те, що робилося і поза межами вашої відповідальності” [4, с. 42-43]. В один ряд з принципом відповідальності принцип справедливості ставить сама динаміка сучасного світового розвитку, за якої особливо загострюється потреба того, що Ганс Йонас сформулював як “первинність відповідальності людей за людей”.

Список літератури

1. Волков Б.С. Нравственные начала в назначении наказания // Правоведение. – 2000. – № 1.
2. Нерсесянц В.С. Философия права. – М., 1997.
3. Поляков А.В., Тимошина Е.В. Теория государства и права на рубеже веков: проблемы и перспективы // Правоведение. – 2000. – № 3.
4. Рікер П. Право і справедливість / Пер. із фр. – К.: Дух і літера, 2002.

5. *Ролз, Джон*. Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Мокровольський: – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001.

6. *Сарторі Джованні*. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. – К.: АртЕк, 2001.

7. *Хайруллин В.И.* Гумбольдт о справедливости // Государство и право. – 2003. – № 4.

В. П. Горбатенко

СПРАВЕДЛИВОСТЬ КАК СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВАЯ ЦЕННОСТЬ

Исходя из социально-правовой точки зрения разделяют такие виды справедливости: 1) компенсирующая справедливость; 2) разделительная справедливость. Существуют негативные тенденции современного государства Украины: разрыв а) между позитивным правом и реальной жизнью; б) между конституцией Украины и реальным общественно-политическим развитием общества.

V. P. Horbatenko

JUSTICE AS A SOCIAL AND LEGAL VALUE

From a social-legal point of view the following kinds of justice may be distinguished: (1) compensatory justice; (2) dividing justice. The contemporary Ukrainian state is characterized by negative tendencies pertaining to the gap (a) between the positive law and actual life; б) between the Constitution of Ukraine and the actual political development of society.